

פרק 16 - היהודים בארצות האסלאם

במשך רוב תקופת ימי הביניים, ובעיקר מהמאה השביעית עד המאה ה־13, חיו רוב היהודים תחת שלטון האסלאם. בתקופה זו כ־90% מהיהודים בעולם חיו בקהילות היהודיות בארצות המזרח התיכון, בתימן, בצפון אפריקה ובחלקים המוסלמים של ספרד. יהודים אלו חיו לצד שכניהם המוסלמים והיו עימם בקשר חברתי וכלכלי יום־יומי. לעיתים היחסים בין היהודים לרוב המוסלמי אפשרו ליהודים לחיות חיי שגשוג ורווחה, אך תכופות היו חיים אלו כרוכים בגילויי אפליה, אלימות ושנאה.

להלן נסקור את חיי היהודים בארצות האסלאם ואת טיב יחסיהם עם השלטונות המקומיים והאוכלוסייה המוסלמית.

מעמדם הדתי והמשפטי של היהודים בארצות האסלאם

המפגש הראשון בין היהודים למוסלמים היה אלים ואכזרי. מוחמד, שבראשית דרכו ביקש לכרות ברית עם השבטים היהודיים בחצי האי ערב ולצרף אותם לבני אמונתו החדשה, נדחה על ידי היהודים, שביקשו להיות נאמנים למסורת אבותיהם. כתוצאה מכך החל מוחמד בניסיון שיטתי להכניע ולהשמיד את השבטים היהודיים שחיו באזור הערים מֶכָּה ומדינה. חלק משבטים אלו, שנודעו בשם יהודי חייב'ה, לחמו באומץ רב מול כוחותיו של מוחמד, אולם סדרה של קרבות קשים והסכמי הפסקות אש שנוצלו ברמייה בידי מוחמד להעצמת כוחו הביאו להשמדתם האכזרית של השבטים היהודיים. אלו מהיהודים שלא נפלו בקרבות הוצאו להורג או נמכרו לעבדים ולשפחות. כתוצאה מאירועים אלו הוטל במהלך השנים איסור על יישובם של יהודים בחצי האי ערב, למעט תימן.

בפרק 14 למדנו כי מאוחר יותר, עם השתלטות האסלאם על מרחבי המזרח התיכון, השתנה יחסם של המוסלמים ליהודים. בתקופה זו התגבש יחסם של חכמי האסלאם

למיעוטים דתיים, ובמיוחד לאלו שכוננו **"אהל אל־כתאב" – עמי הספר**, כלומר היהודים והנוצרים. מיעוטים אלו, בתוקף היותם מאמינים באֵל אחד ובתנ"ך, נחשבו בעיני המוסלמים כבני דתות נסבלות, וככאלה הם יכלו להישאר בארצות האסלאם ולחיות בביטחון. עם זאת, "עמי הספר" נדרשו לחיות כדִּיִּימִים, כלומר **בני חסות** החיים בחסד המוסלמים, כפופים להם ומושפלים על ידם. למותר לציין שהמוסלמים ראו בעין יפה ואף עודדו התאסלמות של יהודים או נוצרים שהעדיפו להצטרף לחברי הדת השלטת.

ההשלכות המשפטיות של מעמד דתי זה הוגדרו ב**תנאי עומר**, שנכתבו במאה השישית או השביעית, עם תחילת השתלטותו של האסלאם על אזורים שחיו בהם נוצרים ויהודים. המסמך במקורו נכתב כלפי הנוצרים, אולם יושם באותה מידה גם כלפי יהודים שחיו תחת שלטון האסלאם. חשוב לציין שהיו מקומות שבהם תנאי עומר היו שיפור יחסי לעומת מעמדם של היהודים תחת השלטון הנוצרי, שרדף אותם תכופות באכזריות כפי שלמדנו בפרק הקודם.¹

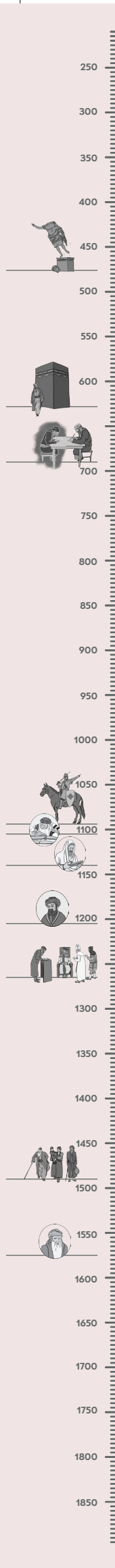
1 על תנאי עומר, השאלה מי כתב אותם ומתי דנו בעמ' 182.

בשנים האחרונות, במסגרת המאבק שמובילים הפלשתינאים ותומכיהם נגד מדינת ישראל, מרבים מפגינים או טרוריסטים מוסלמים להשתמש בסיסמה: "חייבר חייבר יא יהוד, ג'יש מוחמד סופ יעוד". כלומר: "זכרו את קרבות חייבר יהודים, צבא מוחמד עוד ישוב (וינצח אתכם)". ציטוט אחר, המבוסס על התקופה שבה לחם מוחמד ביהודים, מתבסס על פסוקי הקוראן המתארים את ימי המלחמה בין מוסלמים ליהודים: "אשר יסתתר היהודי מאחורי האבנים והעצים, ואז יאמרו האבנים והעצים: 'הו מוסלמי, הו עבד אללה, יש יהודי מתחבא (מאחוריי), בוא והרגהו'". פסוקים אלו מצוטטים בין השאר באמנת חמאס כדי להצדיק פגיעה ביהודים.

צבא מוחמד מנצח את בני קורייטה,
אחד השבטים היהודיים שפעלו
בחצי האי ערב

ובתנאי עומר עצמם שעליהם למדנו בעמ' 182:

באופן עקרוני, תנאי עומק, מעמדם של היהודים כדימ'ים ובעיקר חובת תשלום **הג'זיה** (מס הגולגולת) שהיה מוטל על היהודים ונגבה מהם באופן משפיל, נותרו בתוקפם לאורך כל ימי הביניים וראשית העת החדשה, והשלטונות המוסלמים היו מחויבים להם. עם זאת, בפועל מידת האכיפה של תנאי עומק והיקף השפלתם של היהודים היו תלויים במגוון גורמים, ובהם היקף הקנאות הדתית של האוכלוסייה והשלטון המוסלמי. בארצות **שיעיות** כמו תימן ופרס השלטונות נטו בדרך כלל להקפיד על השפלת היהודים ואפלייתם, בעוד בארצות **סוניות** כמו במצרים, במלכויות המוסלמיות בספרד או באימפריה העות'מאנית, היו תקופות שבהן חוקי עומק (למעט תשלום מס הג'זיה) כמעט לא נאכפו ויהודים אף הגיעו למשרות ציבוריות בכירות.² כך למשל הסונים "הסתפקו" באיסור על היהודים להיכנס למסגדים שמא יטמאו אותם בשל כפירתם, ואילו השיעים דרשו מהמוסלמים לא לאכול עם היהודים ואף למנוע מהיהודים לצאת ביום גשם מביתם שמא ירטיבו את המוסלמים ויטמאו אותם. עם זאת, גם בארצות הסוניות מפעם לפעם עלו לשלטון גורמים קיצוניים שדרשו להשיב את היהודים למצבם הבזוי, להוסיף הגבלות נוספות על תנאי עומק המקוריים, והם אילצו רבים מהם להתאסלם בכפייה ולעיתים אף טבחו ביהודים, כמו בטבח ביהודי גרנדה במאה ה-11 ובאירועים נוספים שנתאר להלן.

מידת ההקפדה על תנאי עומק הושפעה גם מגורמים פוליטיים או כלכליים. שליטים מוסלמים, בעיקר כאלו ששלטונם היה רעוע והם נזקקו לעזרת יועצים יהודים או לכישוריהם הכלכליים של סוחרים יהודים שפעלו במלכותם, הקלו על מצבם של היהודים. במקרים רבים העדיפו המלכים המוסלמים לקדם יהודים לתפקידים בכירים, בשל הבנתם כי היהודים מודעים לכך שלא יוכלו להיות שליטים בארצות האסלאם ולכן לא תהיה להם מוטיבציה להדיח את השליט המכהן. היהודים נחשבו נאמנים יותר מכל בכיר מוסלמי, שכן רגע היה יכול להפוך להיות איום על השלטון. שליטים מוסלמים אחרים, שחשו ששלטונם מבוסס דיו, העדיפו להפלות את היהודים ולהיצמד לתנאי עומק המקוריים ואף להטיל עליהם הגבלות נוספות.

נצא כעת למסע בעקבות כמה אזורים ותקופות – כאלה שבהם זכו היהודים שחיו תחת שלטון האסלאם לחיים של פריחה ושגשוג, וכאלה שבהם חוו רדיפות ודיכוי.

חוזה עומק פעל באורח שונה מכתבי הזכויות שניתנו ליהודים באירופה. כתב הזכויות הלטיני (הפריווילגיות שנתנו המלכים באירופה) היה המכשיר הרגיל שבאמצעותו הביעו אדונים ושליטים את החובות והזכויות של קבוצות שבתחום שלטונם. היה זה טבעי לכל שליט לחדש את זכותו עם כניסתו לתפקיד והדבר יצר מידה של חוסר ביטחון בקרב היהודים שכן מלך חדש היה עלול באופן שרירותי לבחור שלא לחדש את ערובות הביטחון, או לשנות את הזכויות המיוחדות על ידי הסרת הגנות קודמות או הוספת מגבלות חדשות [...]. משפטנים מוסלמים דנו בשאלה האם התנאים של חוזה עומק זקוקים לחידוש [...] היו שסברו כי אין צורך ולמעשה אין זה חוקי לפרסם את החוזה

2 על השיעים והסונים למדנו בעמ' 177.

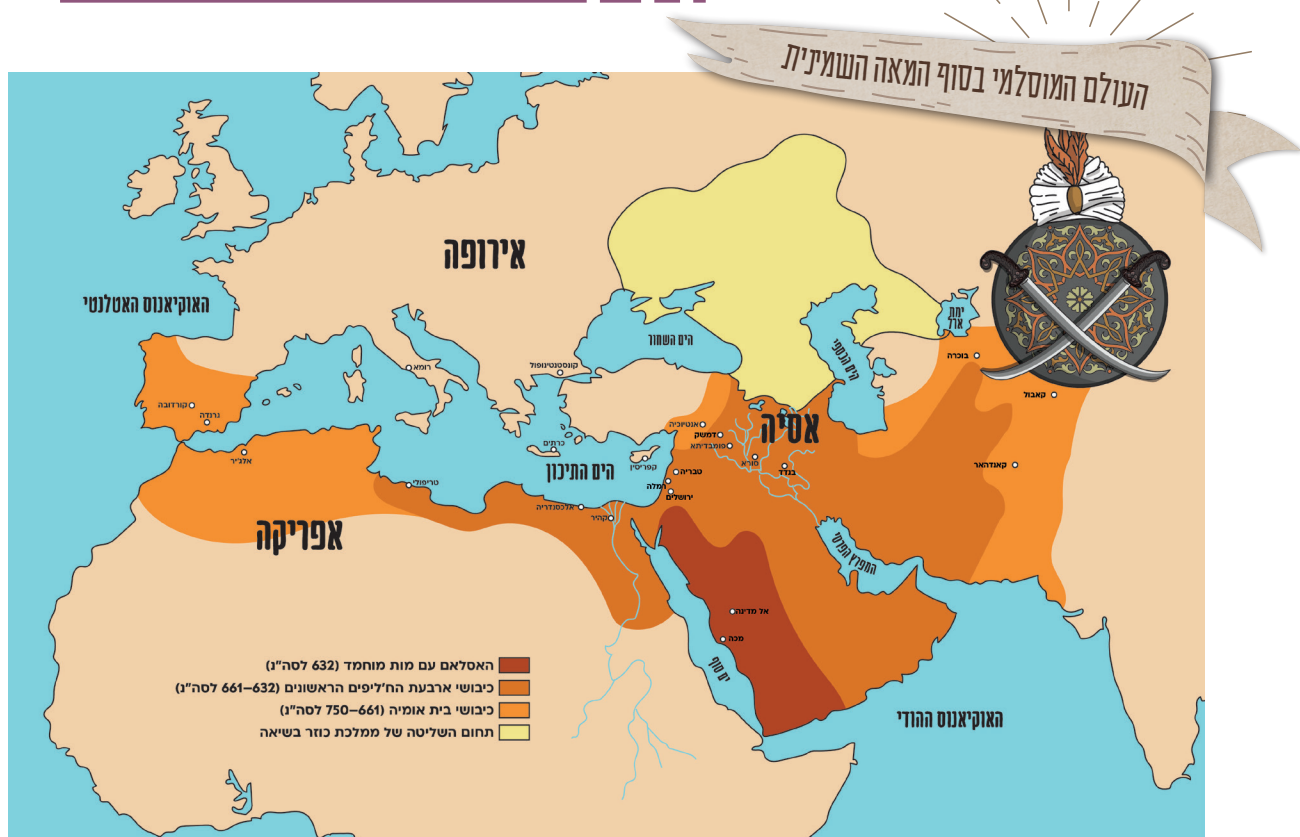
מחדש והחזקה המקורי די בו לדורות הבאים. בדומה לכך אין שליט רשאי לשחרר את בני החסות מאף אחת מהמגבלות המוזכרות בחוזה. התיעוב המוסלמי כלפי חידוש בלתי רצוי שכנע לא מוסלמים כי רשויות השלטון לא יוסיפו ולא יגרעו באורח שרירותי דבר מרשימת ההגבלות וההגנות שהסדיר את יחסיהם עם החברה [...]. כאשר מעת לעת היה צורך לאכוף מגבלה מוזנחת כלשהיא שנזכרה בחוזר עומר היו רשויות השלטון עשויות לפרסם מחדש את החוזה בשלמותו כתזכורת למפרים אותו.

(מרק כהן, בצל הסהר והצלב, היהודים בימי הביניים, הוצאת זמורה ביתן, לוד, תשס"א, עמ' 125–126)

על פי הקטע, **הסבירו** את ההבדל העיקרי בין חוזה עומר לבין כתבי הזכויות (פריווילגיות) שניתנו ליהודים באירופה בימי הביניים.

על פי הקטע, **הסבירו** מדוע סברו חלק מהמשפטנים המוסלמים שאין לחדש את חוזה עומר ואיך הדבר השפיע על תחושת הביטחון של בני החסות.

הציגו יתרון אחד וחיסרון אחד בצורת ההסתמכות של היהודים שחיו בארצות הנוצריות על כתבי הזכויות לעומת הסתמכותם על חוזה עומר בארצות האסלאם.

העולם המוסלמי בסוף המאה השמינית. מאוחר יותר השתלטו המוסלמים על מרבית שטחה של ספרד, על טורקיה של היום ועל שטחים נרחבים בדרום מזרח אירופה (הבלקן).